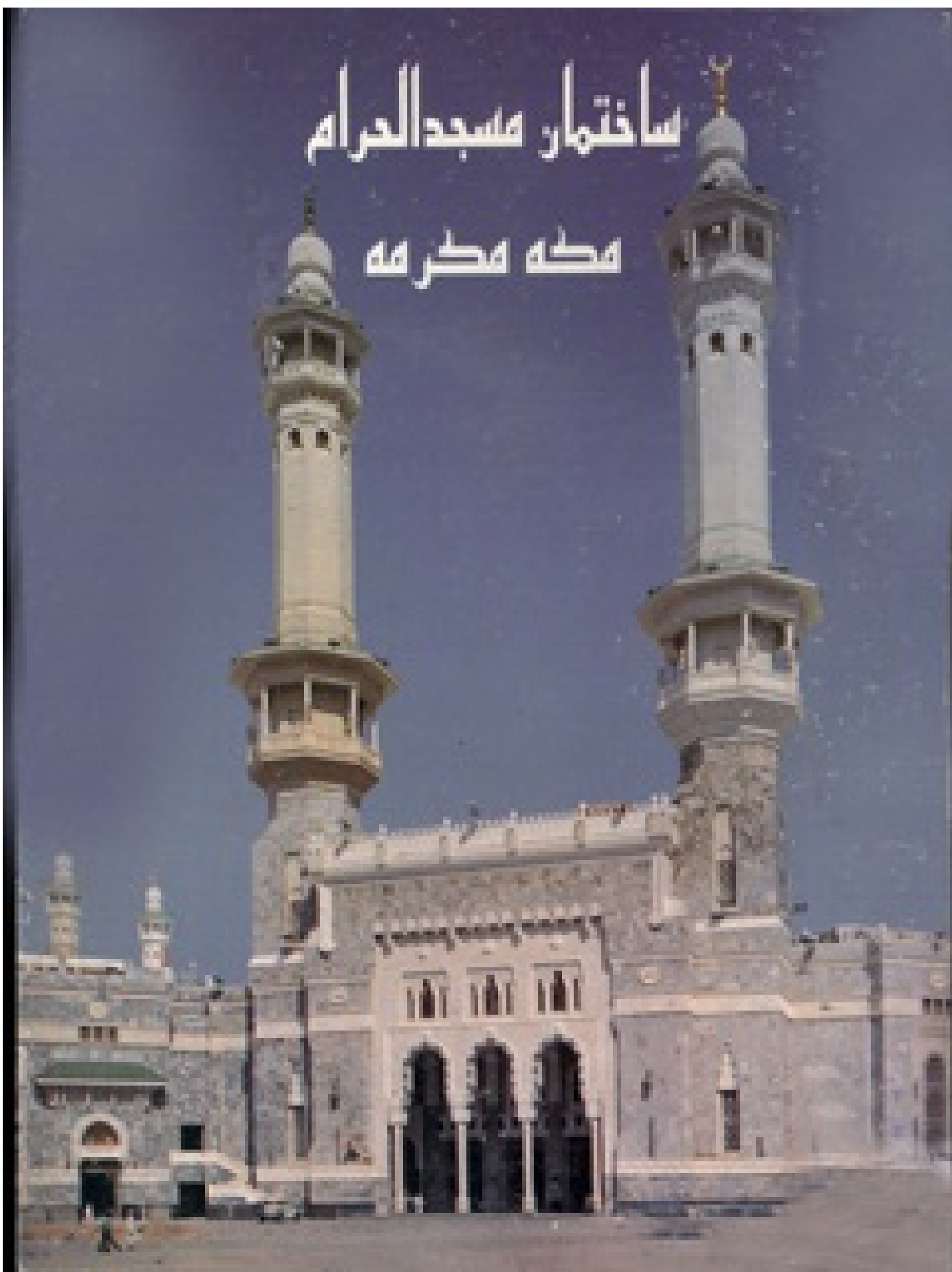

ساختمان مسجد الحرام

مکه مکرمه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ساختمان مسجد الحرام مکه مکرمه

نویسنده:

سلمی سمر دملوجی

ناشر چاپی:

مجله حوزه

ناشر دیجیتالی:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۷	ساختمان مسجد الحرام - مکه مکرمه
۷	مشخصات کتاب
۷	اشاره
۱۴	بخش نخست: تحولات تاریخی
۱۴	اشاره
۱۸	مشاعر مقدس
۱۹	نامهای مکه مکرمه
۲۰	حج در اسلام
۲۰	حرم مکه
۲۲	بنیان کعبه
۲۷	کعبه در دوره اسلامی
۲۹	دوره اموی
۲۹	دوره عباسی
۳۴	دوره عثمانی
۳۵	دوره سعودی
۴۳	بخش دوم: توسعه جدید
۴۳	اشاره
۴۶	آموزه‌های طرح
۴۷	نقاط اصلی طرح
۵۰	ساختمان کنونی حرم
۵۲	توسعه جدید: طراح
۵۸	مساحت و گنجایش

عناصر طراحی و جزئیات آن ۶۰

درباره مرکز ۷۰

ساختمان مسجد الحرام - مکه مکرمه

مشخصات کتاب

نام کتاب: ساختمان مسجد الحرام - مکه مکرمه

نویسنده: دکتر سلمی سمر دملوجی

موضوع: تاریخ مکه و مدینه

زبان: فارسی

تعداد جلد: ۱

ناشر: نشر مشعر

مکان چاپ: تهران

سال چاپ: ۱۳۷۷

نوبت چاپ: ۱

ص: ۱

اشاره

ص: ۸

بخش نخست: تمولات تاریخی**اشاره**

و إِذْ بَوَّأْنَا لِإِبْرَاهِيمَ مَكَانَ الْبَيْتِ أَنْ لَا تُشْرِكْ بِي شَيْئًا وَطَهَّرْ بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَالْقَائِمِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ. (۱۱)

«و چون برای ابراهیم جای خانه را معین کردیم، بدو گفتیم: چیزی را با من شریک مگردان و خانه‌ام را برای طواف کنندگان و قیام کنندگان و رکوع کنندگان و سجده کنندگان پاکیزه دار.»

شهر مکه مکرّمه در دل مجموعه‌ای از درّه‌های رشته کوه‌های حجاز واقع است و مسجدالحرام در میان درّه ابراهیم، با حدود ۲۷۷ متر ارتفاع از سطح دریا قرار دارد. از ویژگیهای برجسته این منطقه، کوه‌های پرشمار پیرامون آن است که برخی از آنها در شکل‌گیری تاریخ آن نقش داشته‌اند؛ از آن جمله می‌توان جبل‌النور در جنوب شرقی شهر را برشمرد که غار حرا در آن است، غاری که پیامبر صلی الله علیه و آله، پیش از بعثت، در آن به پرستش خدا می‌پرداخت. دیگر جبل ثور است که پیامبر صلی الله علیه و آله و ابوبکر، در راه هجرت به مدینه منوره، در آن پنهان شدند.

هجرت ابراهیم علیه السلام از عراق به فلسطین و صحرای سینا در مصر و از آنجا به بیت‌الله‌الحرام در مکه مکرّمه، در حدود چهارهزار سال پیش، دروازه‌های شمالی شهر را تعیین کرده است. مهمترین دروازه‌های دیگر

ص: ۹

نمای داخلی ساختمان دوره عثمانی، پس از بازسازی

ص: ۱۰

تصویر ص ۱۰

نمایی نزدیک از کعبه مشرفه، در سمت راست مقام ابراهیم و در انتهای تصویر، شبستان دوره عثمانی دیده می‌شود.

ص: ۱۱

تصویر ص ۱۱

ص: ۱۲

برای حاجیان عبارتند از: دروازه عراقی (زیبیده)، دروازه مصری، دروازه شامی و دروازه یمانی یا جنوبی.

مشاعر مقدّس

اماکن متبرّکه منا، مزدلفه و عرفات تقریباً در خطّی مستقیم قرار دارند که کوههایی بلند، با درّه‌ها و مسیلهایی چند، پیرامون آن را فرا گرفته است.

صحرای منا، نزدیک‌ترین این مناطق به شهر مکه است که در هفت کیلومتری ناحیه شمال شرقی حرم قرار دارد. (این فاصله از راه زیرگذر به چهار کیلومتر کاهش یافته است.) منا دربردارنده مناطق چادرهای حاجیان، قربانگاه و جمرات است که خود به سه بخش: جمره اولی، جمره وسطی و جمره عقبی تقسیم می‌شود. مسجد خیف هم که در جای اقامت پیامبر صلی الله علیه و آله برپا شده در منا واقع است. در آنجا آرامگاهی نیز برای حاجیان ساخته‌اند. جزئیات شبستان عثمانی، که با سنگ طبیعی ریاض نماسازی شده است.

ص: ۱۳

مزدلفه، امتداد طبیعی دشت مناست و از ناحیه غرب تا تپه‌های بلند اخشبین در نزدیکی عرفات گسترده است. در مزدلفه بنایی برپا نیست، جز مسجدی که بر فراز مشعرالحرام ساخته‌اند و برخی ساختمانهای دولتی. عرفات، دشتی است در هیجده کیلومتری حرم، ده کیلومتری منا و شش کیلومتری مزدلفه. این دشت نسبتاً هموار، دو نقطه مهم دارد: الف:

جبل‌الرحمه، کوهی سنگی که پیامبر صلی الله علیه و آله در حجة الوداع بر آن ایستاد و دعا کرد.
ب: مسجد نمره، در محل خیمه‌ای که پیامبر صلی الله علیه و آله در همان سفر برپا ساخت.

نامهای مکه مکرمه

گویند: مکه را از این رو بدین نام خوانده‌اند که عرب در جاهلیت می‌گفت: «حج ما درست نیاید، مگر آن که به کنار کعبه رویم و نَمُکُ فیه»؛ یعنی به سان مرغان شباهنگ آواز سردهیم».

نام مکه در قرآن کریم، یک‌بار، در سوره فتح، (آیه ۲۴) چنین آمده است:

۹ وَهُوَ الَّذِي كَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ وَايْدِيَكُمْ عَنْهُمْ بِبَطْنِ مَكَّةَ مِنْ بَعْدِ أَنْ أَظْفَرَكُمْ عَلَيْهِمْ وَكَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرًا؛

«او اوست همان کسی که در دل مکه- پس از پیروز کردن شما بر آنان- دستهای آنها را از شما و دستهای شما را از ایشان کوتاه کرد و خدا به آنچه می‌کنید همواره بیناست.»

از نامهای فراوان مکه، یکی نیز بکه است، که آن هم تنها یک‌بار در سوره آل‌عمران، (آیه ۹۶) آمده است. مکه مکرمه نامهای دیگری هم دارد، که پرآوازه‌ترین آنها ام القری (مادر شهرها) است که دوبار در قرآن بدین نام خوانده شده است: سوره انعام، آیه ۹۲ و سوره شوری، آیه ۷.

از نامهای دیگر آن، بلد است (سوره بلد، آیه ۱) و بلد امین (سوره تین،

ص: ۱۴

آیه ۳) و البَلَدَةُ (سوره نمل، آیه ۹۱) و حرم آمِن (سوره قصص، آیه ۵۷ و سوره عنکبوت، آیه ۶۷).

حجّ در اسلام

تعصّبه‌های قبیله‌ای جاهلی، فلسفه آغازین حجّ را از بین برد و آداب آن را چندان دگرگونه ساخت که مردمان قبایل عرب، بت‌های خود را همراه خویش می‌آوردند تا آنها را در بیت‌الله‌الحرام بپرستند. آن‌گاه که اسلام آمد و مکه آزاد گردید، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله بر آن شد تا آیین حجّ را از بدعتها و آرایه‌ها بپیراید و به هنگام به‌جا آوردن مراسم حجّ، به عنوان پنجمین رکن اسلام، صف مسلمانان را وحدت بخشد و گام‌های ایشان را استوار دارد.

این مهم در سال دهم هجری، که پیامبر صلی الله علیه و آله در حَجَّةُ الْوَدَاع حجّ گزارد، سامان یافت و مسلمانان تا امروز، مناسک خود را همواره در پیروی از همان شیوه به‌جا می‌آورند.

حرم مکه

حرم مکه عبارت از محیط و زمین‌هایی است که شهر را در بر گرفته است. حرم نشانه‌هایی آشکار دارد که تقریباً در همه مرزهای آن نصب شده است. نخستین کسی که این نشانه‌ها را برپا داشت، ابراهیم خلیل علیه السلام بود و پس از وی قُصَیِّ بن کلاب. سالها بعد، نشانه‌ها را از میان بردند، ولی بار دیگر قریشیان آنها را نصب کردند. پیامبر صلی الله علیه و آله، در سال فتح مکه، منطقه حرم را نشانه گذاشت.

کاروان حاجیان؛ تصویری از کتاب مقامات حریری، بغداد، ۱۲۳۷ هـ / ۱۸۲۱ م

(با کسب اجازه از کتابخانه ملّی پاریس) -

ص: ۱۵

تصویر ص ۱۵

ص: ۱۶

محدوده حرم از راه مدینه سه میل، از راه یمن هفت میل، از راه جدّه ده میل، از راه طائف، در مسیر عرفات، یازده میل، از راه عراق هفت میل و از راه جِغْرانه نُه میل است.

بنیان کعبه

از آنجا که عرب هر ساختمان چهارگوشه‌ای را کعبه می‌نامد، کعبه را چنین نامیده‌اند. نامهای دیگر آن، بیت، بیت عتیق و مسجدالحرام است.

همه این نامها در شماری از آیه‌های قرآن آمده است. کعبه را بَیْتِه نیز خوانند که نامی برگرفته از مادّه «بنا» است. بَیْتِه ابراهیم هم گفته‌اند؛ زیرا ابراهیم آن را ساخته است.

ساختمان آغازین بیت‌الله‌الحرام به دست ابراهیم خلیل و فرزندش اسماعیل شکل گرفته است. ابراهیم در سمت راست خانه کعبه چاله‌ای کند تا خزانه بیت باشد و هدایای مردم به کعبه در آنجا نگهداری شود.

فاسی در شفاء‌الغرام گوید: «ابراهیم کعبه را به گونه‌ای ساخت که پشت سر او نیم‌دایره بود؛ یعنی کعبه در آغاز تنها دو رکن یا زاویه داشت: رکن حجرالأسود و رکن یمانی، و جز آن زاویه‌ای دیده نمی‌شد».

ازرقی به‌سند خود از علی بن ابی‌طالب علیه السلام، درباره دگرگونیهای کعبه پس از بنای نخستین آن به دست ابراهیم نقل می‌کند که: «... پس از ویرانی کعبه، عمالقه آن را ساختند. بار دیگر ویران شد و قبیله‌ای از جرهم آن را بنا کردند، باز هم بنای آن فرو ریخت و سرانجام قریش آن را بازسازی نمودند».

حدود سال ۶۰۰ میلادی، هنگامی که در کعبه چوب می‌سوزاندند تا آن را خوشبو کنند، آتشی زبانه کشید و پرده کعبه را در کام خود فروبرد. مدّتی بعد نیز بارانهای شدیدی بارید و سیل به درون کعبه راه یافت و دیوارهای آن را

ص: ۱۷

فرسود. قریشیان برای چهارمین بار ناگزیر از ویرانی و نوسازی کعبه شدند.

به گفته ابن اسحاق، پیامبر صلی الله علیه و آله در آن هنگام ۳۵ ساله بود و شخصاً در آن مراسم حضور داشت؛ یعنی این واقعه، پنج سال پیش از بعثت و هجده سال پیش از هجرت رخ داده است. در همین بازسازی بود که پس از اختلاف نظر سران قریش، پیامبر صلی الله علیه و آله، حجرالاسود را در جای خود نصب کرد.

در این نوسازی، بلندای خارجی کعبه به هجده ذراع (۱۳/۵ متر) رسید؛ یعنی نه ذراع بر بنای ابراهیم افزوده شد و از عرض آن شش یا هفت ذراع (حدود ۴/۵ متر) کاهش یافت. آن گاه نمای آن را با سنگ پوشاندند و در آن را چهار ذراع و یک و جب بالاتر از کف، کار گذاشتند. در درون کعبه نیز شش ستون، در دو ردیف برپا ساختند و در قسمت داخلی رکن شامی، خزانه‌ای فراهم آوردند و پس از پایان کار، کعبه را با پارچه کتان یمانی پوشش دادند.

ملترم، مُستجار، حطیم

ملترم میان حجرالأسود و در کعبه است. مستجار میان رکن یمانی و در بسته پشت کعبه است (ابن جبیر در «سفرنامه» و محب طبری در «القری» آن را چنین خوانده‌اند). حطیم را این گونه گفته‌اند که میان حجرالأسود و مقام ابراهیم و حجر اسماعیل است. آن را به گونه‌های دیگر نیز محدود کرده‌اند. می‌گویند: در سه مکان یادشده، دعا مستجاب است.

چاه زمزم

چاه زمزم در هجده متری جنوب مقام ابراهیم در داخل مسجد واقع است. هنگامی که خداوند آب زمزم را برای اسماعیل روان ساخت،

ص: ۱۸

نیمه زوج تصویر ص ۱۸ و ۱۹

بخشی از ساختمان عثمانی در توسعه اول سعودی. کف شبستان با مرمرِ وادی فاطمه سنگفرش شده و تاج ستونها و طاقها گچبری است.

ص: ۱۹

نیمه فرد تصویر ص ۱۸ و ۱۹

ص: ۲۰

مادرش هاجر پیرامون آن حوضچه‌ای فراهم آورد تا بتواند مشک کوچک خود را پر کند و آب از دست نرود ... اما اکنون سالیانی دراز است که هنوز آب زمزم جاری است و مکیان از آن بهره‌مند ... و چه کس داند که تا کجای زمان چنین خواهد بود؟! خداوند، عبدالمطلب بن هاشم، نیای پیامبر صلی الله علیه و آله را بر آن گمارد و او به حفر چاه پرداخت و اداره آن در میان فرزنداناش پایدار ماند. در عهد پیامبر صلی الله علیه و آله پیرامون زمزم، دو حوضچه بود، یکی برای آشامیدن و دیگری برای وضو. در کنار چاه نشیمنگاهی نیز بود که آن را صَفّه زمزم می‌گفتند. ابن عباس در گوشه‌ای از زمزم، به طرف صفا می‌نشست، جایی که بعداً به سقایة‌العباس مشهور شد.

حجر اسماعیل

محلّی بدون سقف در شمال کعبه است. دیوار کوتاه نیمدایره‌ای دارد که اسماعیل آن را به سان کلبه‌ای در کنار کعبه ساخت تا پناهگاه گوسفندان او باشد. حجر بارها ویران شده و آن را بازساخته‌اند و طواف از بیرون آن انجام می‌شود.

مقام ابراهیم

سنگی است که اسماعیل علیه السلام هنگام بنای کعبه، برای پدرش ابراهیم علیه السلام آورد تا بر آن بایستد و مصالح ساختمان کعبه را از اسماعیل بگیرد؛ از این رو، آن را مقام (محلّ ایستادن) ابراهیم گفته‌اند. ازرقی مساحت مقام را یک ذراع مربع (۴۸ سانتیمتر) می‌داند و اندازه دو جای پای داخل مقام را هفت انگشت می‌شمارد.

ص: ۲۱

شاذروان کعبه

قسمتی است که گرداگرد پایین کعبه را در سه جهت شرقی، غربی و جنوبی آن فراگرفته است و جنس آن از سنگ مرمر است. ضلع شمالی، شاذروان ندارد. شاذروان نشانگر همان مقداری است که قریشیان از اندازه بنای اصلی کعبه کاستند.

حجرالاسود

مقدس‌ترین چیز در بیت‌الله‌الحرام، حجرالأسود است که در رکن شرقی کعبه نصب شده است، تا محلّ آغاز و پایان طواف خانه باشد.

پوشش کعبه

گفته‌اند: نخستین کسی که کعبه را پوشاند، تَبَعِ حَمِیری بود. کعبه در آن هنگام سقف نداشت. ازرقی گوید: در جاهلیت، کعبه را با پارچه‌های گوناگون، مانند خَز، کتان و نمد می‌پوشاندند.

کعبه در دوره اسلامی

در عهد پیامبر صلی الله علیه و آله اطراف مسجدالحرام دیواری نداشت و مسجد را، از هر سو، خانه‌های مکّیان در بر گرفته بود. از لابه‌لای این خانه‌ها، کوچه‌هایی به مسجد می‌انجامید که دروازه‌های آن شمرده می‌شد. فضای خالی میان خانه‌ها و کعبه را نیز مطاف (محلّ طواف) می‌خواندند.

به سال ۱۷ هـ. (۶۳۸ م)، در عصر عمر بن خطّاب، خانه‌های پیرامون مسجد را خریداری و ویران کردند و فضای آن را به مسجد افزودند تا زائران بیشتری در آن جای گیرند. سپس دیوارهایی کوتاه‌تر از بلندای

ص: ۲۲

انسان در گرداگرد مسجد برپا کردند و برای روشنایی مسجد، بر فراز آن چراغ‌هایی نهادند. عمر، همچنین فرمان داد تا با استفاده از صخره‌های بزرگ، و بدون بکارگیری شن و آهک، آبراهی را که سیل درّه ابراهیم را به درون مسجد می‌آورد، ببندند؛ این اولین سدّی بود که در مکه ساخته شد.

به سال ۲۶ هـ. (۶۴۶ م) در عصر عثمان، باردیگر مسجد نیاز به توسعه یافت تا مردمانی بیشتر را در خود جای دهد؛ بنابراین، خانه‌هایی دیگر را خریدند و فضای مسجد را گسترش دادند. تا این زمان، مسجد سقف نداشت.

عثمان در اطراف مسجد، رواق‌هایی ساخت تا بر نمازگزاران سایه افکند.

پس از هم‌بیمانی حجازیان با عبدالله بن زبیر، در سال ۶۴ هـ. (۶۸۴ م)، یزید بن معاویه فرمانده سپاه خود، حصین بن نمیر را به مکه گسیل داشت.

مکیان، هراسان از یورشهای او، پیرامون بیت‌الله الحرام خیمه زدند، اما حصین برفراز کوه‌های احمر و ابوقیس - در دو سوی مکه - منجنیق نهاد و بر این زبیر و یارانش آتش بارید. شعله‌های آتش پوشش کعبه را دربرگرفت و با نفوذ آن به درون خانه، کعبه نیز سوخت. با مرگ یزید محاصره مکه پایان یافت، اما در نتیجه یورشهای پیشین، سنگ دیوار کعبه از بالا تا پایین فرسوده شده، حجرالأسود نیز سه‌پاره گشته بود. ابن‌زبیر پاره‌های سه‌گانه آن را به هم پیوند داد و آن را برای نگهداری، در خانه خود نهاد.

پس از آن، ابن‌زبیر سرشناسان شهر را گردآورد و با ایشان درباره بازسازی کعبه به رایزنی پرداخت و همگان پذیرفتند. در این عملیات، طول کعبه از هجده ذراع به بیست و شش ذراع رسید و با افزودن نه ذراع، بلندای آن به بیست و هفت ذراع بالغ شد. عرض دیوار آن را نیز دو ذراع در نظر گرفتند و در میان کعبه سه ستون، در یک ردیف نهادند، در حالی که پیش از آن

ص: ۲۳

شش ستون بود. ابن‌زبیر همچنین فرمان داد از صنعاء، سنگ مرمر آوردند و سقف کعبه را با آن پوشاندند. او حدود ده ذراع از مطاف پیرامون کعبه را نیز هموار کرد، حجرالأسود را در جای خود نهاد و پس از پایان کار نوسازی، بیرون و اندرون کعبه را عطر آگین ساخت و آن را با پارچه‌ای کتانی پوشاند. در کعبه نیز چهار روزنه گشود و در آن چراغهایی آویخت. ازرقی گوید: ابن‌زبیر با خرید شماری از خانه‌ها و افزودن بر فضای مسجد، مساحت آن را به نه جریب (هر جریب ۳۶۰۰ ذراع مربع) رساند.

دوره اموی

در زمان خلافت عبدالملک بن مروان، به سال ۷۵ هـ. (۶۹۴ م) حجاج، کعبه را که ابن‌زبیر بازساخته بود، ویران کرد و آن را بر اساس نقشه پیش از آن ساخت. او همچنین فرمان داد دیوارهای مسجد را بالاتر بردند، سقف آن را با چوب ساج پوشاند و بالای هر یک از ستون‌های مسجد را با پنجاه مثقال طلا زیباسازی کرد. به سال ۹۱ هـ. (۷۰۹ م) ولید بن عبدالملک تنها به تعمیر و محکم‌سازی مسجد پرداخت. او نخستین کس بود که ستون‌های مرمرین را به مسجد آورد و بر فراز آنها طاقی از جنس ساج آذین شده بنا کرد. بالای ستون‌ها را نیز با نصب قطعات طلا در ورقهای مسین شکل بخشید. وسط طاقها را هم، برای اولین بار، کاشیکاری کرد و در مسجد رواق‌هایی ساخت.

دوره عباسی

در سال ۱۳۷ هـ. (۷۵۴ م) ابوجعفر منصور، مسجدالحرام را از دو طرف شمالی و غربی گسترش داد و شبستانی به مساحت دو برابر اصل مسجد بر

ص: ۲۴

آن افزود. وی در زاویه شمال غربی، گلدسته‌ای فراز آورد که به مناره باب‌العمره شهرت یافت. منصور هفت در ورودی برای مسجد گشود.

مهدی عباسی در سال ۱۶۱ ه. (۷۷۷ م) حج گزارد و فرمان نوسازی مسجدالحرام را صادر کرد. به منظور توسعه مسجد، خانه‌هایی چند خریداری شد و از جمله با تخریب سرای شیشه‌گران، که حدفاصل مسجد و مسعی (محل سعی صفا و مروه) بود، فضای مسجد گسترش یافت. دو شبستان جدید نیز به مسجد افزوده شد که آن را با چوب ساج پوشاندند. مهدی پنج در جدید هم به مسجد گشود.

هنگامی که مهدی به سال ۱۶۴ ه. (۷۸۰ م) حجی دیگر به‌جای آورد، دریافت که مسجد از سه طرف گسترش یافته و سمت جنوبی آن، به دلیل قرار داشتن در امتداد آبراهه درّه ابراهیم، به شکل خود باقی مانده است و از همین‌رو، کعبه در وسط مسجد قرار ندارد. پس مهندسان را فراخواند و با آنان به رایزنی نشست و گفت: «... ناگزیرم مسجد را چنان گسترش دهم که کعبه در میان مسجد قرار گیرد، هرچند تمامی بیت‌المال را هزینه کنم...» ازرقی گوید: مسجد در آن زمان، یکصد و بیست هزار ذراع؛ یعنی بیشتر از هشتاد هزار مترمربع مساحت داشت. افزوده‌های ساختمانی مهدی، بزرگترین و مهمترین عملیات گسترش مسجد بود که با کارهای بعد از آن، هرگز سنجیدنی نیست. برخی از جزئیات این توسعه چنین است:

ستون‌های مسجد به ۴۸۴ ستون رسید که هریک ده‌ذراع ارتفاع و سه ذراع محیط داشت و بیشتر آنها با طلا آراسته‌بود، بر شماری از ستون‌ها نیز نقش‌های اسلامی می‌درخشید. در آن میان، دو ستون نقشه بازسازی مسجد در عصر مهدی عباسی را نشان می‌داد و با خط کوفی جلی و بدون نقطه، بر آن مطالبی نوشته، با رنگ سیمین زیور یافته بود. در زمان وی، طاق‌های مسجد

ص: ۲۵

به ۴۹۸ رسید، ۲۳ در گشوده شد و به گفته ازرقی بر فراز درها ۴۳ طاق بود.

در گوشه‌های مسجد چهار مناره فراز آمد که با پلکان از آن بالا می‌رفتند.

نخستین آنها را منصور در باب‌العمره ساخته بود و سه مناره دیگر را مهدی ساخت: یکی در باب‌السّلام، دیگری در باب علی علیه السلام و سومی در باب‌الوداع. در قسمت بالای هریک از آنها نیز اتاقکی فراهم آمده بود.

مسجد دو سقف پیاپی داشت؛ سقف فرازین با چوب درخت مُقْل یمانی پوشانده شده بود و سقف زیرین با چوب ساج اعلی، که با طلا آراسته بود و آیات قرآن و مدح و ثنای پیامبر صلی الله علیه و آله دایره‌وار بر آن می‌درخشید. مسجد در آن هنگام، ۴۵۵ قندیل سیمین داشت.

عباسیان در پوشش کعبه بسی کوشیدند و بهترین ریسندگان و دوزندگان را گردهم آوردند و کعبه را با پارچه‌ای زیبا پوشاندند، این پوشش از هشت پرده سیاه ابریشمین فراهم آمده بود که بر جای جای آن نوشته‌هایی همچون «لا اله الا الله» و «محمد رسول الله» را دوخته بودند و حدود پانزده متر طول و پنج متر عرض داشت.

زمین کعبه را با مرمر سفید و قرمز و سبز سنگ‌فرش کرده بودند و دیوارها و آستانه ورودی در، با ورقه‌های کنده‌کاری زرین روکش شده بود. جنس در از چوب ساج و چارچوب آن از ورقهای نقره بود. سینه در نیز با ورق‌های طلا، آراسته به آیه‌های قرآنی، جلوه‌ای خاص داشت. در کعبه دو متر از سطح زمین بالاتر بود. شماری از عملیات نوسازی مسجد، به دست حاکمان عباسی پس از مهدی صورت گرفت. همانها بودند که ستون‌های سنگی را از سامرای عراق آوردند و به درون شبستانها بردند و در حجر اسماعیل سنگهای مرمر الوان کار گذاشتند، مقام ابراهیم را با طلا زیور دادند و زیر آن چوبی نهادند که از آسیب در امان ماند و سطح کعبه را

ص: ۲۶

تصویر ۲۶

صخره کوه صفا که در طبقه بالای محلّ سعی میان صفا و مروه نمایان است. راهرو فوقانی در توسعه اولّ سعودی ساخته شده است.

ص: ۲۷

تصویر ۲۷

ص: ۲۸

با مرمر سبز پوشاندند. منبر هفت‌پله کنده‌کاری شده را هم هارون‌الرشید به کعبه هدیه کرد. و اما زمزم، پس از آن که منصور زمین پیرامون زمزم را با مرمر پوشاند، معتصم گنبدی بر فرازش بنا کرد و قسمت داخلی آن را با ساج آراسته به طلا- پوشاند و نمای خارجی‌اش را با کاشی زینت داد.

آتش‌سوزی سال ۸۰۲ ه. (۱۳۹۹ م)

در عصر سلطان ناصر فرج بن برقوق مملوکی، به دلیل آتش‌سوزی در یکی از بناهای اطراف مسجد، بخش غربی مسجد در آتش سوخت و امیر بیست ظاهری به نیابت از سلطان به بازسازی مسجد پرداخت.

دوره عثمانی

به سال ۹۶۰ ه. (۱۵۵۲ م)، سلطان سلیمان سقف کعبه را عوض کرد و نمای آن را زیباسازی نمود، مطاف را با سنگ پوشاند، منبری مرمرین برای مسجد فرستاد و مناره‌ای بلند برافراشت.

در سال ۹۷۹ ه. (۱۵۷۱ م)، سلطان سلیم خان با معماری به نام سنان پاشا قراردادی برای بازسازی مسجد بست و فرمان داد تا به جای سقف مسجد، بر فراز شبستان، گنبدهایی مدور بسازند. پس از مرگ وی، فرزندش سلطان مراد، بازسازی را پی گرفت و در سال ۹۸۴ ه. (۱۵۷۶ م) کار آن به پایان رسید. در این عملیات با افزودن چندین ستون، شمار آنها به ۵۸۹ ستون بالغ شد. در چهارگوشه مسجد هم جمعاً ۸۸۱ طاق و ۱۵۲ گنبد وجود داشت. مساحت مسجدالحرام، پس از بازسازی در دوره عثمانی، به ۲۸۰۰۳ متر مربع رسید.

با ریزش بارانهای شدید در مکه و سرازیر شدن سیل به درون مسجد،

ص: ۲۹

دیوار شامی کعبه فروریخت و بخش‌هایی از دیوارهای شرقی و غربی خراب شد. وقتی دومین سیل هم جریان یافت و آسیب دیوار غربی را افزون‌تر کرد، تصمیم بر آن شد که باقیمانده ساختمان کعبه را ویران سازند و آن را بر پایه‌های بنای آغازین آن در عهد ابراهیم، نوسازی کنند و این مهم در عصر سلطان مراد، به سال ۱۰۳۹ ه. (۱۶۲۹ م) سامان یافت. پس از بازسازی، ستون‌های درون کعبه روکش طلا شد و سلطان سلیمان دری سیمین به کعبه اهدا کرد که آن را در جای خود کار گذاشتند و کعبه را با دو پارچه قرمز و سیاه پوشاندند.

گنبدهایی که در سقف شبستانهای مسجد ساختند، مهمترین افزوده عثمانیان بود. این گنبدها از داخل با آرایه‌های زرین و خوشنویسی‌های استوار تزیین شد. زمین پیرامون کعبه نیز با مرمر رنگین مفروش گردید و مناره مدرسه سلطان سلیمان به گلدسته‌های ششگانه پیشین افزوده شد و شمار مناره‌ها به هفت رسید.

دوره سعودی

با افزایش روزافزون شمار حاجیان و زائران خانه خدا، نیاز به توسعه مسجد امری ضروری و بایسته می‌نمود؛ از این رو، به سال ۱۳۷۵ ه. (۱۹۵۵ م) و در دوره حکومت سعودی، نوسازی دیگری، در چند مرحله آغاز شد. این طرح شامل توسعه مسعی (محل سعی صفا و مروه) و بخش جنوبی مسجدالحرام بود.

در مرحله اول ۱۳۷۷-۱۳۷۸ ه. (۱۹۵۷-۱۹۵۸ م) با آغاز عملیات توسعه، گذرگاه عمومی که از محل سعی می‌گذشت بسته شد و پس از خاکبرداری و زیرسازی، راهرو جدیدی در دو طبقه احداث گردید، که

ص: ۳۰

طول آن ۳۹۴/۵ متر، عرض آن ۲۰ متر، ارتفاع آن در طبقه همکف ۱۲ متر و در طبقه بالا ۹ متر بود و سعی میان صفا و مروه از هر دو طبقه امکان داشت. گذرگاه ویژه‌ای نیز در زیر منطقه صفا ساخته شد. آبراهه‌ای هم که از مقابل مسجد می‌گذشت، به گذرگاه قدیمی در میان مسعی انتقال یافت.

مرحله دوم در سالهای ۱۳۷۹-۱۳۸۰ ه. (۱۹۵۹-۱۹۶۰ م) بود و طی آن، ساختمان شبستان جنوبی مسجد که از مقابل باب ام‌هانی تا باب ابراهیم امتداد داشت، آغاز شد. این شبستان یک زیرزمین بود و دو طبقه روی آن. طبقه همکف ۱۰/۵ متر و طبقه بالا ۱۰ متر ارتفاع داشت. در این عملیات، دیوارهای شبستان با سنگ مرمر و طاقها با سنگ صنعتی ساخته شد. ورودی بزرگی نیز برای آن فراهم آمد که مجموعاً سه در داشت و باب ملک سعود نام گرفت. بالای رواق جنوبی، طبقه سوم نیز بنا شد و در همین سمت، سه مناره جدید فراز آمد. همزمان، برخی از دیگر کارهای تکمیلی نیز جریان داشت؛ از جمله، گذرگاه دایره شکلی در بالای صفا، هم‌ردیف با طبقه بالای مسعی ساخته شد که شبستان جنوبی جدید را به مسعی پیوند می‌داد و بر فراز آن سقفی گنبدگونه قرار داشت.

مرحله سوم در سال ۱۳۸۲ ه. (۱۹۶۲ م) انجام شد و طی این مرحله، ساختمانهای قدیمی سمت غربی مسجد، به قصد نوسازی، تخریب گردید، زیرسازی شبستان جدید آغاز شد و در همان سال، شبستان غربی، در سه طبقه (زیرزمین، همکف و طبقه بالا) با ارتفاعی همسان با شبستان جنوبی گشایش یافت. دیوارهای این رواق با سنگ مرمر و سقف آن با سنگ صنعتی نوسازی شد و در کنار باب‌العمره، دو مناره جدید برافراشته گردید.

در مرحله چهارم شبستان‌های سمت شمالی مسجد از باب‌العمره تا نمایی نزدیک از گچبری تاج‌ستونها، پایین طاقها و سقفهای آراسته و رنگین در محلهای نماز-

ص: ۳۱

تصویر ص ۳۱

ص: ۳۲

باب‌السلام ساخته شد و دو مناره دیگر در نزدیکی باب‌السلام فراز آمد.

باب‌السلام و باب‌العمره نیز مانند باب ملک سعود زیباسازی شد و شبستان نویناد شمالی به راهرو مسعی پیوند یافت.

پیش از توسعه سعودی، مساحت مسجد ۲۸۰۰۰ مترمربع بود و پس از آن به ۱۵۹۰۰۰ مترمربع رسید. جزئیات این توسعه بدین قرار است:

ستون‌ها و طاقها

سقف هر شبستان بر ستون‌هایی استوانه‌ای یا چهارگوش بنا شده که در همکف پنج متر ارتفاع دارند. بدنه ستون از مرمر است و در بالای هر ستون تاجی گچبری شده قرار دارد و در میان هر دو ستون طاقی مدور برپاست. سقف، به مستطیل‌هایی نماسازی شده با سنگ صنعتی و آراسته به رنگهای گوناگون تقسیم شده است. در طبقه بالا تنها ستون‌ها و طاقها اندکی کوتاه‌ترند.

درهای ورودی

پیرامون مسجد ۶۴ در ساخته شده است؛ از جمله:

۱- باب عبدالعزیز؛ که در سمت جنوبی قرار دارد و بزرگترین در ورودی مسجد است. در دو سوی آن دو مناره برپاست و در سمت چپ کسی که به مسجد اندر می‌شود آبراه‌ای قرار دارد.

۲- باب‌العمره؛ که از نظر نقشه و داشتن دو مناره، همچون باب عبدالعزیز است. این در نیز در سمت جنوبی مسجد قرار دارد.

۳- باب‌السلام؛ در قسمت شمالی مسجد است و از نظر نقشه و مناره‌ها مانند دو در پیش گفته است.

ص: ۳۳

مناره‌ها

مناره‌های هفتگانه، که در این توسعه بنا شد، نشانگر حدود مسجد است. هر یک از مناره‌ها ۹۲ متر بلندی دارند و با نقشه‌ای یکسان ساخته شده‌اند. در هر کدام از هفت مناره، دواتاقک همگون فراهم آمده است.

مقام ابراهیم

سنگ‌مقام حضرت ابراهیم علیه السلام در پوششی بلورین قرار گرفته است و در محفظه‌ای با ارتفاع سه‌متر نگهداری می‌شود که پایه آن از سنگ مرمر است.

زمزم

چاه زمزم در جنوب مقام ابراهیم واقع است. در این توسعه، برفراز آن طاقی ضربی زده‌اند و با دو ردیف پلکان می‌توان به کنار زمزم راه یافت.

منبر

منبر سلطان سلیمان عثمانی به همان شکل خود باقی مانده است تا به سان نمادی از شکوه و زیبایی معماری اسلامی در برابر دیدگان باشد.

بلندای منبر به حدود ۱۲ متر می‌رسد و دارای ۱۳ پله است. چهار ستون مرمری دارد و در بالای ستون‌ها، گنبدی مستطیل‌شکل آراسته به چوب و ورقهای زر و سیم استوار است. نمای منبر با آیات قرآنی زیباسازی شده، در بالای گنبد هلالی می‌درخشد.

منابع

- اخبار مکه، ابوالولید ازرقی، دو جلد، چاپ سوم، ۱۴۰۳ ه. / ۱۹۸۳ م، دارالاندلس، بیروت.
- شفاء الغرام باخبار البلد الحرام، ابوالطیب فاسی مکی (۷۷۵-۸۳۲ ه.)، دو جلد، دارالکتب العلمیه، بیروت.
- تاریخ الکعبه المعظمه، حسین باسلامه، چاپ دوم، ۱۴۰۲ ه. / ۱۹۸۲ م، الکتب العربی السعودی.
- مرآة الحرمین، ابراهیم رفعت، دو جلد، ۱۳۴۴ ه. / ۱۹۲۵ م، دارالکتب، قاهره.
- تاریخ عمارة الحرم المکی الشریف، فوزیه مطر، چاپ اول، ۱۴۰۲ ه. / ۱۹۸۲ م، تهامة للنشر، جدّه.
- اشهر المساجد فی الاسلام، سید عبد المجید بکر، ۱۴۰۴ ه. / ۱۹۸۴ م، دارالقبله، جدّه.
- تاریخ الکعبه، علی خربوطلی، چاپ سوم، ۱۴۱۱ ه. / ۱۹۹۱ م، دارالجیل، بیروت.

ص: ۳۴

تصویر ص ۳۴

ص: ۳۵

تصویر ص ۳۵

نمایی از شبستانهای ساختمان عثمانی و گنبدهای آن.

ص: ۳۶

تصویر ص ۳۶

یکی از ورودیهای اصلی و مناره‌های آن.

ص: ۳۷

بخش دوم: توسعه جدید**اشاره**

مجموعه مسجدالحرام فضای شکوهمند و ویژه‌ای را در بر دارد که برخاسته از ارزش والا- و جایگاه بلند این مکان گرامی است. فلسفه معماری اسلامی در این بنا، از مرکزیت کعبه برای همه جهان حکایت دارد. گرچه مسجدالحرام با گذر از دوره‌های مختلف تاریخ اسلام، گونه‌های معماری چندی را به خود دیده است.

نقشه‌های توسعه جدید

مسجد الحرام بر بنیادهای استوار مسجدسازی، چندان تکیه دارد که برآیند نهایی آن در نوع خود یگانه و بی‌همتاست و می‌توان گفت:

پافشاری این طرح بر بهره‌گیری از نمونه‌های معماری تاریخی، الهام‌بخش دیگران خواهد بود و با اجرای آن بنای نوینی پدید خواهد آمد که در عین بهره‌مندی از ارزشهای تاریخی، پایه‌های معماری امروزین را نیز در نظر دارد. بنای نوین مسجدالحرام، نمادی از معماری نوین اسلامی است.

توسعه جدید، از یک سو می‌بایست، همچون نمونه‌های سنتی مسجدسازی، از سنجه‌هایی ویژه پیروی می‌کرد، با محیط پیرامون هماهنگ می‌بود و بافت شهری گرداگرد خود را نادیده نمی‌گرفت؛ زیرا بنای کعبه و مسجدالحرام و در پی آن، بناهای شهری و منظره کوههای اطراف و آسمان، نمایی چنان همساز را باز می‌تاباند که نشانی شگرف

ص: ۳۸

تصویر ص ۳۸

ص: ۳۹

تصویر ص ۳۹

طبقه بالای محلّ سعی میان صفا و مروه. کف راهرو با مرمر منطقه کراره سنگفرش شده و قسمت پایین دیوار از مرمر وادی فاطمه و آراسته به گچبری است.

ص: ۴۰

بر جان آدمی می‌نهاد؛ و از دیگر سو، با در نظر گرفتن فضایی باز در طرح توسعه، می‌کوشید تا مسجد را از در آمیختن با برج‌های برافراشته پیرامون آن دور کند و از تأثیر منفی این ساختمان‌های برآمده از فرهنگ مدرن شهری، بر معماری باشکوه و آفرینش‌های دقیق، ماهرانه و ظریف هنری بکاهد.

آموزه‌های طرح

طرح توسعه جدید مسجد بر مبانی و اصول چندی تکیه دارد و نقشه‌های اجرایی بر پایه آنها ترسیم شده است. مهم‌ترین این آموزه‌ها از این قرار است:

حفظ ساختمان موجود و تأسیسات و نقشه‌های آن؛ اعم از ساختمان قدیم و توسعه اول سعودی؛ زیرا ساختمان موجود، خود تبلوری از یک معماری ویژه و هدف‌مند و تأثیرگذار است

سازگاری و هماهنگی بایسته میان بنای موجود و طرحی که برای احداث بنایی پیشرفته و به هم پیوسته در دست اجراست.

تأکید بر اهمیت پیوند استوار میان ساختمان مسجد و بافت شهری پیرامون آن.

همسانی و همخوانی میان نقشه ساختمان موجود و طرح توسعه جدید که یکی از ضرورت‌های اجرایی آن، ایجاد سهولت در انتقال و راهنمایی زائران به بخش‌های مسجد است.

برگزیدن عناصر و اندازه‌هایی که در عین گوناگونی، با بخش‌های مختلف ساختمان فعلی هماهنگ باشد.

روان بودن حرکت در یک سطح و فراهم آوردن زمینه آن در حال

ص: ۴۱

ازدحام نمازگزاران و پیش‌بینی درهای ورودی و خروجی به تعداد مورد نیاز.

روان بودن حرکت در طبقات و فراهم آوردن ابزارهای مطمئن برای تسهیل جابجایی و توجه به لزوم پیشگیری از رودررو شدن زائران به هنگام ورود و خروج.

استحکام ساختمان و نمای آن و زیبایی بنای جدید و پیوند مناسب آن با ساختمان فعلی، با تأکید بر حفظ ساختمان فعلی.

نمایان بودن درهای ورودی و خروجی.

کافی بودن تأسیسات و خدمات، از جمله روشنایی، تهویه، جریان طبیعی هوا، پخش صدا، آژیر خطر و مبارزه با آتش‌سوزی، که همه باید به شکلی منطقی و به گونه‌ای فراهم شوند که به زیبایی ساختمان آسیبی وارد نیاورند.

نقاط اصلی طرح

مسجد الحرام، پس از افزوده‌های سعودی، از چند نقطه اصلی زیر تشکیل شده است:

- کعبه.
- مقام ابراهیم.
- مطاف.
- چاه زمزم.
- محلّ اذان.
- سایه‌بان و منبر
- ساختمان فعلی؛ شامل ساختمان قدیم حرم و توسعه اوّل سعودی.

ص: ۴۲

- ساختمان جدید؛ توسعه جدید سعودی.

و اینک اطلاعاتی فشرده از این چند مکان:

کعبه مشرفه؛ کعبه، از زمان حضرت ابراهیم علیه السلام در جای خود قرار دارد و قاعده آن به شکل مستطیل است. پارچه‌ای سیاه بر آن کشیده‌اند که «پوشش کعبه» نامیده می‌شود. در کعبه در ضلع شمال شرقی فراهم آمده و آستانه در، $1/5$ متر از کف مسجد بالاتر است.

حجرالأسود در زاویه شرقی کعبه قرار دارد.

حطیم در قسمت جنوب غربی کعبه است و آن مساحتی است که گرداگرد آن نشانی ویژه دارد و نشانگر حدود کعبه در زمان ابراهیم علیه السلام است. مساحت کعبه در قاعده آن ۱۴۵ مترمربع است مساحت حطیم، به شمول دیوار، ۹۴ مترمربع. مطاف؛ فضای پیرامون کعبه است که جز مقام ابراهیم چیزی در آن نیست، اکنون، سطح مطاف در مقابل هریک از زوایای چهارگانه کعبه متغیر است و زمین سنگفرش آن اندکی شیب دارد. مسیرهایی که از شبستان‌های مسجد به مطاف منتهی می‌شود نیز با سنگ پوشانده شده است. مطاف ۳۰۵۸ مترمربع است و با دو گذرگاه اطراف آن ۴۱۵۴ مترمربع مساحت دارد.

محلّ اذان؛ مکانی است برای اذان‌گویان که ۵۰ متر آن در حرم قدیم است و ۱۱۰ متر آن در ساختمان جدید.

سایه‌بان؛ بنایی بتونی که در محلّ خارج از مطاف قرار دارد و بر ۱۲ ستون استوار است، جایگزین سایه‌بان قدیم شد.

منبر؛ حجم و شکل منبر قابل انتقال که در نزدیکی سایه‌بان جبرئیل بوده،

نمایی از شبستانهای طبقه بالای توسعه اول سعودی که به قسمت توسعه یافته جدید پیوسته است. -

ص: ۴۳

تصویر ص ۴۳

ص: ۴۴

همواره دگرگون شده است. منبر کنونی همان است که سلطان سلیمان عثمانی به کعبه هدیه کرده و در سال ۹۶۶ ه. (۱۵۵۸ م) نصب گردیده است. بلندی منبر با سایه بان آن ۱۰/۴۷ متر می‌باشد و با مرمر سفید ساخته شده است. تا حدود سال ۱۳۸۴ ه. (۱۹۶۴ م) منبر یادشده در شمال مقام ابراهیم بود و پیش از توسعه مطاف کنونی، آن را به محل فعلی آن در فضای خارجی مطاف، در نزدیکی سایه بان جبرئیل، انتقال دادند.

ساختمان کنونی حرم

کعبه مرکز جهان اسلام است و روی آوردن به سوی آن، یکی از معیارهای بنیادین در طراحی هر مسجدی در جهان است. در ساختمان مسجدالحرام نیز همه چیز از کعبه الهام گرفته و در پرتو آن شکل یافته است. در ساختمان حرم، بر استفاده از شکل‌های هندسی مشخصی، مانند هشت ضلعی و مربع تکیه بسیاری شده است. هشت ضلعی، شکلی برگرفته از نقشه قُبَّة الصخره در بیت المقدس است و رواقهای ستون دار حرم، آشکارا نشان از نقشه‌های معماری کهن اسلامی در مسجدسازی دارد، که نخستین آن در مسجد بزرگ کوفه اجرا شده و به دنبال آن، از خاور تا سرزمین چین و از باختر تا دیار اندلس گسترش یافته است. با این حال، میان ساختمان حرم مکه و دیگر مساجد جهان اسلام، تفاوتی هویداست؛ همه مساجد بر پایه رعایت قبله، یعنی روی داشتن به مکه، بنا شده‌اند؛ از این رو، در طراحی آنها ناگزیر باید از اشکال هندسی قائم‌الزاویه استفاده شود و می‌توان با قاطعیت گفت که شکل بنیادین همه مساجد، مستطیلی است که طول آن دیوار قبله را شکل می‌دهد و دیگر

ص: ۴۵

شبستان، که صف نمازگزاران در آنها گسترده است، به موازات آن بنا می‌شوند و محراب، که به سان کانون اصلی طراحی مسجد تعیین کننده دیگر فضاهای مسجد است، همواره رو به قبله، یعنی مکه مکرمه دارد. اما ساختمان مسجدالحرام گرداگرد کعبه است و از هر سو کعبه را در آغوش خود دارد و هر گوشه آن از مرکز مسجد؛ یعنی کعبه، الهام می‌گیرد.

تنها شکلی که می‌تواند این وظیفه نمادین را به‌خوبی عهده‌دار شود، هشت ضلعی است؛ گو این که شکل آن با بسیاری از دیگر ساختمان‌های هشت ضلعی تفاوت دارد. شبستان‌های مسجد نیز از رواق‌های دیگر مساجد تاریخی متفاوت است؛ زیرا شماری از فضاهای سرپوشیده حرم مکه، ویژه نماز است و از شماری دیگر تنها به عنوان گذرگاه استفاده می‌شود. مناره‌های هفتگانه که در زوایای مسجدالحرام برافراشته است نیز از شمار گلدسته‌های دیگر مساجد افزونتر است. حرم قدیم و توسعه اول سعودی، افزون بر محل نماز و گذرگاه و محل سعی و اذان، ورودیها و نقشه نوسازیهای حرم شریف مکه در گذر زمان

ص: ۴۶

مدارس و چند سقاخانه را نیز در برمی گیرد.

ورودیهای اصلی سه تاست: باب ملک عبدالعزیز، باب العمره و باب السلام. این درهای بزرگ ورودی به گونه‌ای طراحی شده‌اند که هر کس با گذر از آنها وارد مسجد شود، نگاهش بی درنگ به کعبه می افتد.

مدارس سه گانه در آغاز برای آموزش قرآن و اصول دین ساخته شده بود، اما اینک مدرسه واقع در نیم طبقه اول، بالای سرسرای ورودی، به محلّ نماز پادشاه و میهمانان ویژه وی اختصاص یافته است، مدرسه باب العمره محل بایگانی اسناد مسجدالحرام است و مدرسه باب السلام جایی است که قرآنها و دیگر کتب مسجد در آن نگهداری می شود. این مکانها اکنون کاربردی دیگر یافته‌اند، اما همچنان نام مدرسه را بر خود دارند.

سقاخانه‌ها، که شمار آنها به پنج می رسد، نیز به همین نام خوانده می شوند، گو این که در حال حاضر، آب سرد زمزم، با بهره گیری از روشهای نوین، در دسترس همگان است.

توسعه جدید: طراحی

مسجدالحرام، به دلیل درمیان داشتن کعبه، از طراحی دیگر مساجد کهن و نوین جهان پیروی نمی کند، اما این مسأله موجب نشده است که در طراحی آن، از نشانه‌ها، نمادها و عناصر اصلی دیگر مساجد بهره گیری نشود. موشکافی این زیرساختها بیانگر محور بودن کعبه در ساختمان مسجدالحرام است.

طراحی مسجد، پیوند سنجیده آن با محلّ سعی صفا و مروه و دیگر ظرافتهای به کار رفته، موجب شده است که مسجد، به سان تک سازه‌ای در

ص: ۴۷

نقشه نمای بیرونی مسجد، نمونه یکی از پنجره‌ها و درهای ورودی

فضایی گسترده، جلوه نکند، بلکه با الهام و بهره‌گیری از همه ویژگیهای مسجدسازی سنتی در جهان اسلام، ساختمانی به هم پیوسته و درهم تنیده و ابتکاری پدید آمده است که همه اجزای آن، با یکدیگر پیوندی منطقی و استوار دارند و کانون همه آنها کعبه مشرفه است که از هر نقطه مسجد با نگاه آدمی گره می‌خورد. محاسبات فضا سازی مسجد نیز به گونه‌ای انجام گرفته است که زائران به هنگام طواف، از چنان آسایش و آرامشی برخوردارند که با نزدیک شدن به کعبه و حجرالأسود، شادمانی ویژه‌ای، وجود آنان را فرا می‌گیرد.

نقشه توسعه

توسعه جدید، بخش غربی مسجد، میان باب‌العمره و باب‌الملک

ص: ۴۸

عبدالعزیز را در بردارد و افزون بر سطح همکف، سه طبقه را شامل می‌شود. چندگانگی سطح مسجد و قرار گرفتن سازه‌های آن در طبقات گوناگون، زمینه را برای گسترش افزون‌تر فعالیت مهندسان فراهم آورده و به آنان این امکان را داده است که علاوه بر فضای درونی مسجد و سطح همکف، از فضای عمومی نیز بهره گیرند.

اصل طراحی مسجد، هشت گوشه‌ای است که صحنی چهار گوش را در میان دارد و از چهار گوشه کعبه، گذرگاه‌هایی به سوی درهای اصلی مسجد گشوده شده است.

سطح مسجد دو بخش دارد: سطح سنگفرش شده فضای حرم و سطوح بلندتر پیرامون آن. سطح مسجد با شیبی ملایم به سوی کعبه ساخته شده است. سطوح خارج از حرم، به درهای ورودی، راهروها، محلهای نماز و کتابخانه‌هایی که جایگزین سقاخانه‌ها شده‌اند، ارتباط دارد. پلکان و طبقه همکف مسعی نیز با این سطوح در ارتباط است.

مساحت این بخش، که فضایی با سه گنبد در یک ردیف آن را از توسعه اول سعودی جدا می‌کند، ۱۹۰۰۰ متر مربع است. در این بخش، ۴۹۲ ستون برپاست، که هر کدام از یک سو پنج متر و از سوی دیگر پانزده متر با ستون بعدی فاصله دارد. در میان ستون‌های طبقه همکف، طاقهایی است که در امتداد گذرگاه‌ها، ستون‌ها را به هم پیوند می‌دهد. سقف این بخش به گونه‌ای طراحی شده است که از یک طرف، توان مقاومت ساختمان در برابر لرزشهای ناشی از زمین‌لرزه را افزایش دهد، و از دیگر سو، پاسخگوی نیازهای ضروری طرح برای جریان طبیعی هوا باشد. این طبقه، شماری پلکان اصلی و فرعی معمولی و برقی دارد. این بخش دارای چند ورودی است که باب ملک فهد، به عنوان دروازه اصلی، مهم‌ترین

ص: ۴۹

آنهاست. افزون بر آن، هجده درِ ورودی فرعی در این طبقه گشوده شده است. در دو سوی ورودی اصلی، که پیشاپیش طرح توسعه است، دو مناره به بلندای مناره‌های پیشین برپاست. ویژگی مناره‌های نوساخته را کاشیکاری رنگارنگ آنها برشمرده‌اند. طبقه زیرین این بخش، ۳۱۲۰۰ مترمربع مساحت دارد و دربردارنده فضایی گسترده برای نماز است. علاوه بر آن، سرویسهای بهداشتی و محلّ استقرار کسانی که آب زمزم پخش می‌کنند، در آنجاست. زیرزمین با دو ورودی به خیابان ارتباط دارد. ارتفاع طبقات بدین شرح است: زیرزمین ۴/۳۰ متر، همکف ۹/۸۰ متر، طبقه بالا ۹/۶۴ متر. در نقشه ساختمان جدید، هماهنگی کامل با ارتفاع طبقات ساختمان قدیمی رعایت شده است.

کاربرد و مساحت طبقه فوقانی، تقریباً همانند همکف است، جز آن که کتابخانه ندارد و ارتفاع آن اندکی کمتر است. طبقه بالا، بجز در قسمتی که به گذرگاههای صفا و مروه ارتباط دارد، کاملاً در یک سطح است و از همه‌امکانات مکانیکی و برقی طبقه همکف برخوردار می‌باشد. دو طبقه مجموعاً ۵۵۰ شیر آب دارد که آب سرد زمزم در آنها جاری است. ورودیهای سه‌گانه و شش مناره آنها، مناره هفتم که بر فراز گنبد صفا واقع است و سقف مروه، همگی از سقف طبقه فوقانی مسجد بلندترند.

دو گلدسته برافراشته در دو سوی ورودی بزرگ جدید نیز، از دور نمایان است.

محلّهای نماز و گذرگاه‌ها

مسجدالحرام و همه بناهای آن، در اصل برای برپایی نماز ساخته شده و

ص: ۵۰

تصویر ص ۵۰

ص: ۵۱

تصویر ص ۵۱

نمایی نزدیک از قسمت داخلی گنبد صفا

ص: ۵۲

بر اساس و بنیادی ویژه، به نمازخانه و گذرگاه تقسیم گردیده‌اند. محل‌های نماز معمولاً در فضایی مربع با ضلع ۱۵ متر قرار دارند و از چهار طرف، گذرگاههایی به عرض ۵ متر آنها را احاطه کرده‌اند. در مقابل ورودیهای اصلی، سرسراهایی بزرگتر، و در دوسوی آنها محوطه‌ای سه گوشه قرار دارد، که از آنها نیز برای نماز استفاده می‌شود؛ بنابراین، از ورودی باب ملک عبدالعزيز و باب العمرة تا صحن مسجد، سه ردیف محل نماز می‌باشد که دو ردیف نخست اندکی بالاتر و ردیف سوم هم سطح شبستان قدیم است. نمازخانه‌های نزدیک مسعی، به جای اختلاف در سطح اندکی شیب دارند.

مساحت مسعی در زیرزمین ۱۶۰۰ متر، در همکف ۸۴۰۰ متر و در طبقه بالا ۸۲۰۰ متر مربع است. در تمام مسجدالحرام، مجموعاً ۳۷ محوطه چهارگوش، هریک با ۲۲۵ متر مساحت و ۸ فضای مستطیل، هریک با ۳۷۵ متر مساحت، برای برپایی نماز ساخته شده است. گذرگاه‌های پیرامونی نیز، در مجموع ۱۶۸۰۸ متر مربع مساحت دارند و در مراسم حج و آیین‌های نماز جمعه، از آنها هم برای نماز استفاده می‌شود. بدین ترتیب، روی هم در سه طبقه، ۶۳۸۳۷ متر مربع فضا برای نماز در نظر گرفته شده است.

مساحت و گنجایش

عملیات توسعه جدید دقیقاً در ضلع غربی حرم، در منطقه سوق‌الصغیر، بین باب‌العمرة و باب ملک عبدالعزيز اجرا شده است. در زیر، به مساحت بخش‌های مختلف مسجد در مراحل گوناگون اشاره می‌شود:

ص: ۵۳

مساحت طبقه بالا در توسعه سوم ۵۷۰۰۰ مترمربع

مساحت طبقه همکف ۱۹۰۰۰ مترمربع

جمع کل مساحت توسعه ۷۶۰۰۰ مترمربع

با گنجایش ۱۷۰۰۰۰ نماز گزار

-

مساحت فضای باقیمانده در بخش سوق الصغیر و بخش

شرقی مسعی ۵۹۰۰۰ مترمربع

با گنجایش ۱۲۰۰۰۰ نماز گزار

-

مساحت طبقات بنای فعلی ۱۹۴۲۰۰ مترمربع

با گنجایش ۴۳۰۰۰۰ مترمربع

گنبد‌های سقف شبستان عثمانی، در انتهای تصویر رواق طبقه بالا آشکار است.

ص: ۵۴

مساحت تمامی فضاهای مسجدالحرام شامل بنای فعلی،

توسعه جدید و دیگر فضاها ۳۵۶۸۰۰ مترمربع

با گنجایش ۸۲۰۰۰۰ نمازگزار

عناصر طراحی و جزئیات آن

سه گنبدی که در حفاصل میان دو توسعه بنا شده، تقریباً به موازات ورودی اصلی است. این گنبدها در گرداگرد خود پنجره‌هایی دارند و از بیرون، دارای نمایی همانند دیگر گنبدهای مسجدند. هر گنبد بر چهار ستون با فاصله ۱۵ متر استوار است. نمای داخلی گنبد با گچبری و مقرنس کاری زیباسازی شده است. گنبدها ۱۳ متر ارتفاع دارند و به منظور نورپردازی و جریان هوا، در بالای آنها روزنه‌هایی تعبیه شده است.

جنس گنبدها از بتون مسلح و پوشش آنها از سنگ است. هر گنبد در زیر خود، طاقی کاملاً برجسته‌تر از دیگر طاقهای مسجد دارد. این طاقهای بتونی هم به گونه‌ای زیبا نماسازی شده‌اند.

نمای بیرونی گنبد، رنگی است و بخشی از نمای داخلی آن با سنگ خارا، که در لابلاهای آن رشته‌هایی زرین قرار دارد، تزیین شده است. در نماسازی دیگر بخشهای داخلی گنبد، از سنگ آمازونیت نیمه‌نقیس و کاشی الوان هم استفاده کرده‌اند. در برخی از طاقهای گنبد، سنگ مرمر سفید و سبز هم به کار رفته است. در زیر گنبد، اشیای گرانبهای مسی و بلورین، با حجمهای هندسی اسلامی آویخته‌اند که با شکل گنبد و اهداف طراحی آن، که ایجاد فضای مناسب و دلنشین در همه زوایای توسعه جزئیات مقرنس کاری زیر گنبد و شماری از پنجره‌های آن-

ص: ۵۵

تصویر ص ۵۵

ص: ۵۶

جدید برای تلاوت قرآن است، هماهنگی دارد. این ویژگی در بیشتر جزئیات گنبد؛ از جمله پنجره‌هایی که با چوب ساج ساخته شده است، دیده می‌شود.

ستون‌ها، طاق‌ها، سقف‌ها

پیشتر گفتیم که ستون‌های بخش توسعه‌یافته مسجد، با فاصله پنج متر از هم ساخته شده‌اند. ستون‌ها دو گونه‌اند: استوانه‌ای و چهارگوش. قطر ستون‌های استوانه‌ای ۸۱ سانتیمتر است و ضلع ستون‌های چهارگوش ۹۳ سانتیمتر. بلندای ستون‌های طبقه همکف ۵/۴ متر و ارتفاع ستون‌های طبقه بالا ۴/۷ متر است. هریک از ستون‌ها، پایه‌ای به ارتفاع ۵۴ سانتیمتر دارد عرض این پایه‌ها در ستون‌های چهارگوش، ۸۰ سانتیمتر و در ستون‌های استوانه‌ای، که پایه آنها شش ضلعی است، ۸۷ سانتیمتر است. هر طبقه ۴۹۲ ستون دارد.

برفراز ستون‌های گذرگاهها، طاقهای بتونی برپاست، که در نماسازی آنها، سنگ خارا به کار رفته است، در آمیزش با مصالح بتونی، ترکیبی آراسته را پدید آورده است. ستون‌ها و طاقها، مرز میان محلهای نماز و گذرگاههاست. قسمت بالای طاقها را، سقفهایی بتونی، با پوشش سنگ گرانیت، به هم پیوند می‌دهد.

نماسازی داخلی و خارجی

از مهمترین کارهای طرّاحی و اجرایی طرح توسعه، رعایت اصول هماهنگی در محلّ پیوند میان بنای فعلی و افزوده‌های جدید است که با حفظ استواری و زیبایی ساختمان کنونی، در همه گوشه‌های آن، میان دو

ص: ۵۷

بنا همسانی و یکنواختی ایجاد کند. این مهم ایجاب کرد که برخی از بخش‌های دیوار بنای اصلی مسجد برچیده شود و راهی به بنای جدید گشایش یابد.

دیوارهای خارجی بنای جدید، همه از بتون مسلّح است و نمای آنها را با سنگ مرمر وادی فاطمه پوشانده‌اند. به منظور هماهنگ‌سازی میان دو بنا، مقداری گرانیت خاکستری‌رنگ نیز در دیوارها به کار رفته است. ارتفاع دیوارهای بیرونی بنای جدید، ۲۰/۹۶ متر است.

نمای داخلی، سنگ‌گرانیت است و برای زیبا سازی دیوار و سقف، سنگهای رنگارنگ باچینشی یکنواخت در کنار هم قرار گرفته و شکل‌های رنگارنگی را پدید آورده‌اند. در دیوارها و سقف، مکانهایی در نظر گرفته شده است، که در صورت نیاز، برای نصب بلندگو، اشیای تزئینی و بادبزنهای برقی به کار رود، بدون آن‌که به نمای زیبای ساختمان آسیبی وارد آید.

نقشه قسمت پایین دیوارهای داخلی

ص: ۵۸

تصویر ص ۵۸

نمای داخلی بخشی از گنبد و طاقهای زیر آن.

ص: ۵۹

تصویر ص ۵۹

ص: ۶۰

ضلع شمالی توسعه اوّل سعودی و ساختمان جدیدی که به محلّ پله‌های برقی افزوده شده است. قسمت پایین دیوار، تا ارتفاع ۲/۵ متر، با مرمر رنگارنگ محلی سنگ‌چینی شده، و در نیم‌طبقه اوّل، به‌جای سنگ مرمر، کاشی رنگین به کار رفته است.

پنجره‌های ساختمان حرم، از داخل با ورقهای مس و قطعات بلورین تزئین شده و آلومینیوم طلایی ویژه‌ای در آن به کار رفته است.

ورودیها

ورودی اصلی توسعه جدید، باب ملک فهد نام دارد که بر ستون‌هایی

نمای داخلی یکی از ورودیهای فرعی -

ص: ۶۱

تصویر ص ۶۱

ص: ۶۲

تصویر ص ۶۲

ص: ۶۳

مرمرین استوار است، دیوارهایی پوشیده از سنگ مرمر آن را دربر گرفته و دو مناره بلند در دو سوی آن برپاست. افزون بر این، ۱۸ در ورودی دیگر، با دیوارهایی از همان جنس، در اطراف ساختمان جدید گشوده است. این، علاوه بر ۳ ورودی اصلی دیگر، ۲۷ ورودی فرعی است. به ۴ ورودی اصلی زیرزمین نیز، دو ورودی دیگر اضافه شده است. راه‌های ارتباطی به طبقات

پلکان اصلی توسعه جدید، نرده‌ها و دیوارهای آن، سراسر از سنگ مرمر است، ولی در پلکان فرعی، بخشی از پله‌ها، دیوارها و نرده‌ها مرمری است و بخشی از آن، با گرانیت به رنگ متفاوت. پلکان برقی نیز یکی در شمال و دیگری در جنوب ساختمان جدید قرار دارد، هر یک از این دو، ۳۷۵ مترمربع از فضای مسجد را دربر گرفته و هر کدام شامل دو پله برقی با توان جابجایی ۱۵ هزار نفر در ساعت است. در ساختمان جدید و دیگر نقاط مسجد، جمعاً پنج دستگاه پله برقی نصب شده است. ساختمان جدید، چهار آسان‌بر هم دارد که دو تای آنها برای رفتن بر فراز مناره‌های جدید به کار می‌رود.

قسمتی از باب ملک فهد. (۱) ۲

۱ (۱) - سوره حج، آیه ۲۶

۲ دکتر سلمی سمر دملوجی، ساختمان مسجد الحرام - مکه مکرمه، اجلد، نشر مشعر - تهران، چاپ: ۱، ۱۳۷۷.

۱- دکتر سلمی سمر دملوجی، ساختمان مسجد الحرام - مکه مکرمه، اجلد، نشر مشعر - تهران، چاپ: ۱، ۱۳۷۷.

درباره مرکز

بسم الله الرحمن الرحيم

جَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (سوره توبه آیه ۴۱)

با اموال و جانهای خود، در راه خدا جهاد نمایید؛ این برای شما بهتر است اگر بدانید حضرت رضا (علیه السلام): خدا رحم نماید بنده‌ای که امر ما را زنده (و برپا) دارد ... علوم و دانشهای ما را یاد گیرد و به مردم یاد دهد، زیرا مردم اگر سخنان نیکوی ما را (بی آنکه چیزی از آن کاسته و یا بر آن بیفزایند) بدانند هر آینه از ما پیروی (و طبق آن عمل) می کنند

بنادر البحار-ترجمه و شرح خلاصه دو جلد بحار الانوار ص ۱۵۹

بنیانگذار مجتمع فرهنگی مذهبی قائمیه اصفهان شهید آیت الله شمس آبادی (ره) یکی از علمای برجسته شهر اصفهان بودند که در دلدادگی به اهل بیت (علیهم السلام) بخصوص حضرت علی بن موسی الرضا (علیه السلام) و امام عصر (عجل الله تعالی فرجه الشریف) شهره بوده و لذا با نظر و درایت خود در سال ۱۳۴۰ هجری شمسی بنیانگذار مرکز و راهی شد که هیچ وقت چراغ آن خاموش نشد و هر روز قوی تر و بهتر راهش را ادامه می دهند.

مرکز تحقیقات قائمیه اصفهان از سال ۱۳۸۵ هجری شمسی تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن امامی (قدس سره الشریف) و با فعالیت خالصانه و شبانه روزی تیمی مرکب از فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مختلف مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است.

اهداف: دفاع از حریم شیعه و بسط فرهنگ و معارف ناب ثقلین (کتاب الله و اهل البیت علیهم السلام) تقویت انگیزه جوانان و عامه مردم نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی، جایگزین کردن مطالب سودمند به جای بلوتوث های بی محتوا در تلفن های همراه و رایانه ها ایجاد بستر جامع مطالعاتی بر اساس معارف قرآن کریم و اهل بیت علیهم السلام با انگیزه نشر معارف، سرویس دهی به محققین و طلاب، گسترش فرهنگ مطالعه و غنی کردن اوقات فراغت علاقمندان به نرم افزار های علوم اسلامی، در دسترس بودن منابع لازم جهت سهولت رفع ابهام و شبهات منتشره در جامعه عدالت اجتماعی: با استفاده از ابزار نو می توان بصورت تصاعدی در نشر و پخش آن همت گمارد و از طرفی عدالت اجتماعی در تزریق امکانات را در سطح کشور و باز از جهتی نشر فرهنگ اسلامی ایرانی را در سطح جهان سرعت بخشید.

از جمله فعالیت های گسترده مرکز :

الف) چاپ و نشر ده ها عنوان کتاب، جزوه و ماهنامه همراه با برگزاری مسابقه کتابخوانی

ب) تولید صدها نرم افزار تحقیقاتی و کتابخانه ای قابل اجرا در رایانه و گوشی تلفن همراه

ج) تولید نمایشگاه های سه بعدی، پانوراما، انیمیشن، بازیهای رایانه ای و ... اماکن مذهبی، گردشگری و ...

د) ایجاد سایت اینترنتی قائمیه www.ghaemiyeh.com جهت دانلود رایگان نرم افزار های تلفن همراه و چندین سایت مذهبی

دیگر

ه) تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و ... جهت نمایش در شبکه های ماهواره ای

و) راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی (خط ۲۳۵۰۵۲۴)

ز) طراحی سیستم های حسابداری، رسانه ساز، موبایل ساز، سامانه خودکار و دستی بلوتوث، وب کیوسک، SMS و ...

ح) همکاری افتخاری با دهها مرکز حقیقی و حقوقی از جمله بیوت آیات عظام، حوزه های علمیه، دانشگاهها، اماکن مذهبی مانند

مسجد جمکران و ...

مرکز تحقیقات و ترجمه

اصفهان

گامگاه

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

